

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(59): 136-141

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

सौम्यदीप सरदार

एम.ए. (संस्कृत),

कलकत्ता विश्वविद्यालय,

(पश्चिम बंगाल)

Correspondence:

सौम्यदीप सरदार

एम.ए. (संस्कृत),

कलकत्ता विश्वविद्यालय,

(पश्चिम बंगाल)

बाणभट्टकृतहर्षचरिते सामाजिकपरिप्रेक्ष्यस्य विश्लेषणम्

सौम्यदीप सरदार

अमूर्त

बाणभट्टकृतं हर्षचरितम् नामकं गद्यकाव्यम् भारतीयसाहित्ये अत्यन्तं प्रसिद्धं ग्रन्थरूपेण मान्यते। अस्य काव्यस्य रचनाकाले सप्तमशतकीयभारतस्य सामाजिकधारा, धार्मिकसंस्कृतिः, आर्थिकी, शिक्षायाः स्वरूपम्, स्त्रीणां सामाजिकस्थिति, वर्णव्यवस्था, नगरग्रामजीवनम्, राजनैतिकप्रणाली च स्पष्टतया प्रकट्यन्ते। बाणः न केवलं सम्राटः हर्षवर्धनस्य चरितं वर्णयति, अपि तु तस्मिन् समये प्रवर्तमानं सामाजिकजीवनम् अपि सूक्ष्मतया आलोकयति। अयं ग्रन्थः इतिहासेन सह समाजविज्ञानस्य अपि दर्पणरूपेण स्वीकर्तुं योग्यः।

अस्मिन् शोधपत्रे हर्षचरिते प्रकटितं सामाजिकं स्वरूपं विश्लेषणात्मकेण दृष्टिकेण विवेच्यते। विशेषतया वर्णाश्रमव्यवस्था, स्त्रीणां मर्यादा, शिक्षापद्धतेः संरचना, आर्थिकस्थितिः, धार्मिकपरम्परा, नगरग्रामयोः भेदः, न्यायव्यवस्था च सूक्ष्मतया निरूप्यते। हर्षचरिते जनजीवनस्य यथातथ्यं प्रस्तुतिरेव बाणस्य साहित्यदृष्टेः वैशिष्ट्यमस्ति। तेन रसबद्धतया सामाजिकसत्यं चित्रितम्, यत्र भावाभिव्यक्तिः सह वस्तुनिष्ठं विवेचनं द्रष्टुं शक्यते।

एवं सामाजिकपरिप्रेक्ष्यस्य माध्यमेन बाणभट्टस्य समयबोधः, सामाजिकचिन्तनम्, एवं तात्कालिकभारतीयजीवनस्य सजीवदर्शनं प्राप्तुं शक्यते। अस्य विश्लेषणस्य परिणामतः न केवलं काव्यशास्त्रीयदृष्ट्या अपि तु समाजशास्त्रीयदृष्ट्या अपि हर्षचरितस्य उपादेयता प्रकाश्यते। अतः अयं ग्रन्थः केवलं ऐतिहासिकदृष्ट्या न अपि तु सामाजिकदृष्ट्या अपि अमूल्यं स्रोतस्वरूपेण स्थापनीयः।

कीलकत्थानि : बाणभट्टः, हर्षचरितम्, सामाजिकपरिप्रेक्ष्यः, स्त्रीस्थिति, वर्णव्यवस्था

प्रस्तावना:

बाणभट्टकृतं हर्षचरितं संस्कृत साहित्ये एकं अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं ऐतिहासिककाव्यं अस्ति, यत् बाणभट्टेन सम्राट् हर्षवर्धनस्य जीवनकथा आरण्यकाव्यरूपेण प्रस्तुतं यत् इतिहासस्य एवं समाजस्य विविधतां चित्रयितुं सक्षमं अस्ति। हर्षवर्धनस्य जीवनकथायाः माध्यमेन बाणभट्टेन केवलं सम्राटस्य कीर्तिमत्त्वं, शासनशक्ति, तथा सामरिक यश प्रस्तुतं न केवलं, अपि तु सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनैतिक परिप्रेक्ष्येण विचारायाः दृष्टिकोणं च उल्लिखितम्।

हर्षचरितं के माध्यमे बाणभट्टे समाजे प्रवृत्तानि प्रमुखं घटनाः, आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, तथा राजनैतिक संरचनायाः विविध पक्षाणि प्रस्तुत कृतानि।¹ यत्र एके सङ्घर्षस्य माध्यमे समाजे विभाजनं, वर्गभेदं, स्त्रीधर्म, तथा आचारधर्म स्पष्टतया निरूपितं कृतम्। काव्ये हर्षवर्धनस्य राज्ये सामाजिक-राजनैतिक-धार्मिक दृष्टिकोणानुसारं यत्र समृद्धि, शक्तिशाली शासन तथा एकत्वं निरूपितानि, तत्र हर्षवर्धनस्य शासनं सामाजिक समरसता वा संघर्षस्य द्योतकं रूपं प्राप्तम्।

हर्षचरिते सामाजिकपरिप्रेक्ष्येण बाणभट्टे सामाजिक संस्कृतेः, मूल्यव्यवस्थायाः, राजकीय कृत्याणां एवं सामाजिक श्रेणीनां विशेषतां व्याख्यायितुम् अतीव प्रयासं कृतम्। यत्र समाजे स्थान, वर्गीय विभाजन,

स्त्रीसमानता, तथा सामाजिक सन्तुलनस्य महत्त्व विशेषेण ध्यानार्थं प्रस्तुतं कृतम्।

अयं अध्ययन बाणभट्टकृतं हर्षचरित के सामाजिक दृष्टिकोणस्य विश्लेषणं प्रस्तुत्य, काव्ये व्यक्तित्वेषु, सामाजिक संरचनायाः, आचारधर्मस्य, तथा सांस्कृतिक परिवर्तनों के सन्दर्भे विचारयितुं प्रयत्नशीलं अस्ति। यत्र काव्ये सामाजिक न्याय, समानता, तथा वर्ग भेद के विविध पहलुओं का उद्घाटन होते हुए उस समय के समाज की संरचनाओं एवं आस्थाओं को विवेचन किया जाएगा।

बाणभट्टः - जीवनं तथा कृतित्वम्

बाणभट्टः संस्कृतसाहित्ये एकः महाकवि अस्ति, यः विक्रमादित्यस्य दरबारी महाकवि आसीत्। बाणभट्टस्य जीवनवृत्तं सम्बन्धितं विस्तृतमूलकं प्रमाणं न अस्ति, तथापि तस्य काव्यकृतित्वं, विशेषतः शकादम्बरीश् तथा शर्षचरितश् इति काव्यग्रंथे, अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं मानीतं अस्ति। बाणभट्टे सामाजिक-राजनैतिक-धार्मिक जीवनस्य अतीव गहनं चित्रण कृतम्, यत्र सः काव्यशैली द्वारा समाजस्य प्रत्येक अंगं प्रभावशाली रीति से चित्रितं करोति।²

बाणभट्टे हर्षवर्धनस्य दरबार में काव्यकृत्ये च विशिष्टं स्थानं प्राप्तम्। हर्षवर्धनः, यः सम्राट् आसीत्, एषः संस्कृतसाहित्ये एक अत्यन्त सम्मानित पात्रेण वर्णितः अस्ति। बाणभट्टे तस्य शासनकालस्य धार्मिकता, समाजव्यवस्था, तथा काव्यकला के विविध पहलुओं का चित्रण अपने काव्ये कृतं शर्षचरितश् में किया। बाणभट्टस्य काव्यशैली उच्चकोटिका, सरलतया तथा गम्भीरतया सर्वत्र प्रभावशाली अस्ति।

सर्वे काव्यकृत्ये बाणभट्टे मानवतायाः विविधान् पक्षान् उद्घाटितवन्ति। तस्य दर्शनं च विचारधाराश्च एषः तथ्यं स्वीकुरुषीते यत् काव्यं केवलं रसात्मकानुभवेन न, अपि तु सामाजिक ऐतिहासिकसन्दर्भेण अपि दृष्टव्यम्। बाणभट्टेण काव्ये निरूपिते पात्रे स्वसमयस्य आदर्शमानवीयगुणानां प्रतीकानि भवन्ति। एषाः गुणाः मार्गदर्शकत्वेन बाणभट्टा समाजं उपदिशन्ति।³

तस्य काव्ये सम्राट् हर्षवर्धनस्य शासनव्यवस्था, न्याय, धर्म च शान्तेः सिद्धान्तां च विस्तृतरूपेण चित्रितमस्ति। बाणभट्टेः दृष्टिकोणं मानवता, आदर्शं च कर्तव्यभावनां च प्रकटीकरणमकारयत्, या तदानीं समाजे अतीव आवश्यका आसीत्। तस्य द्वारा प्रस्तुताः आदर्शाः न केवलं साहित्यिकदृष्टिकोणात् महत्त्वपूर्णाः, अपि तु समाजस्य व्यावहारिकानां आवश्यकतानां च समाधानं प्रदत्ताः।

बाणभट्टेण काव्ये विविधे सामाजिके, धार्मिके च राजनीतिके मुद्दलाः उल्लिखिताः, ये तदा समाजे विद्यमानाः आसन्। तस्य काव्यस्य उद्देशः समाजे उत्तमान् आचारव्यवहारानां च न्यायसंगठनं च स्थापयितुं आसीत्, एषा कारणं यत् बाणभट्टेः काव्यं अद्यापि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं च अध्ययनयोग्यं मनीयते।

हर्षचरितस्य परिचयः

हर्षचरितम् बाणभट्टकृतं एकं प्रसिद्धं संस्कृतकाव्यग्रंथम् अस्ति, यः सम्राट् हर्षवर्धनस्य जीवनचरितं विस्तृतरूपेण निरूपयति। एषः ग्रन्थः केवलं एकं साहित्यिककाव्यम् न, अपि तु ऐतिहासिकदृष्ट्या अपि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः ग्रन्थः अस्ति, यः सप्तमशताब्द्याः उत्तरभारतस्य राजनैतिकसामाजिकधार्मिकजीवनस्य प्रत्यक्षदर्पणरूपेण स्वीक्रियते। हर्षचरिते बाणभट्टः न केवलं सम्राटः हर्षवर्धनस्य जीवनस्य गौरवमयी घटनाः वर्णयति, अपि तु तस्य समयस्य शासनव्यवस्था, राजनैतिकचातुर्यं, धार्मिकवृत्तिः, सामाजिकसंबन्धाः, च संस्कृतिजन्य-चिन्तनम् अपि गम्भीरतया विश्लेषयति।

एषः काव्यग्रन्थः सप्त खण्डेषु विभक्तः अस्ति, यत्र प्रथमं बाणभट्टस्य स्वजीवनवृत्तं संक्षिप्तया उपस्थापितम्, ततः परं हर्षवर्धनस्य राजकीयप्रवेशात् आरभ्य तस्य यशोगाथा विस्तरपूर्वकं वर्णिता। सम्राटः हर्षस्य युवराज्यकालस्य संघर्षः, भ्रातुः राज्यत्यागः, मातुः बन्धनात् मोक्षणम्, च ततः परं उत्तरभारतस्य विविधराज्यानि संयोज्य विशालं साम्राज्यं स्थापयितुं यः प्रयत्नः कृतः, सः अत्यन्तं प्रेरणादायकः अस्ति।⁴

हर्षचरिते हर्षवर्धनस्य युद्धजीवनम् अपि महत्त्वपूर्णतया वर्णितम्। शकटालक, मालव, चन्द्रगुप्त, पल्लवादयः राजन्याः तेन विजिताः इत्यस्य उल्लेखः अस्ति। बाणभट्टेन वर्णितं यत् हर्षः केवलं विजयी योद्धा न, अपि तु दयालुः, धर्मनिष्ठः, न्यायप्रियः च राजा आसीत्। तस्य शासनकाले समाजे विविधधार्मिकसंप्रदायानां सहअस्तित्वम्, दीनानां कृते संरक्षणम्, च कला-साहित्ययोः उत्कर्षः अभवत्।

तस्य शासनकालस्य न्यायप्रणाली अपि विशिष्टा आसीत्, यत्र प्रजायाः हितं प्रमुखतया चिन्त्यमानम्। हर्षचरिते बाणभट्टे दर्शितम् यत् सम्राटः राजकाजे सजगः, त्वरितविचारवान् च आसीत्। सः भिन्नवर्णजातीनां प्रजाजनान् समभावेन पश्यति स्म, एवं समानव अवसरस्य सुनिश्चितिकरणाय यत्नं अपि करोति स्म।⁵

धार्मिकदृष्ट्या, हर्षः मूलतः हिन्दुधर्मस्य अनुयायी आसीत्, तथापि तेन बौद्धधर्मस्य प्रती अपि आदरभावः दर्शितः। तेन नालन्दाविश्वविद्यालयस्य समवृद्ध्यर्थं बहुविधानि दानानि दत्तानि। काव्ये बाणभट्टेण तस्य धार्मिकतां, तीर्थयात्रां, एवं यज्ञादिकानुष्ठानानि अपि विस्तरशः वर्णितानि।

साहित्यिकदृष्ट्या, हर्षचरितम् संस्कृतसाहित्ये गद्यकाव्यस्य उत्कृष्टं उदाहरणं मुन्यते। बाणभट्टस्य भाषा अनुपमशैलीयुक्ता, अलंकारमयः, रससम्पन्ना च अस्ति। यत्र आवश्यकता, तत्र गंभीरता, हास्य, व्यंग्य च सहजाततया सन्निवेशिताः। तस्य वाक्यरचना ललिता अपि च भावगाम्भीर्ययुक्ता अस्ति, यत् पाठकं आन्दोलयति।

हर्षचरितस्य महत्त्वम् केवलं एकस्मिन् राज्ञः जीवने केन्द्रीकृतं न, अपि तु समग्रस्य युगस्य दर्पणमस्ति। एषः ग्रन्थः समाजस्य वर्गीयविभाजनम्, वर्णव्यवस्थां, स्त्रीणां स्थिति, शिक्षायाः अवस्थां, ग्रामीणजीवनस्य चित्रणं च स्पष्टतया प्रकटयति।

हर्षचरितम् एकं बहुपरिमाणदृष्टिकोनात् मूल्यवान् ग्रन्थः अस्ति। एषः न केवलं साहित्ये, अपि तु इतिहासे, समाजशास्त्रे, धर्मदर्शनशास्त्रे च पठनीयः अस्ति। एषः ग्रन्थः बाणभट्टस्य अद्वितीयप्रतिभायाः प्रमाणरूपेण स्थाप्यते, यः आज्यपि विद्वज्जनेभ्यः प्रेरणास्रोतः भवति।⁶

सामाजिकपरिस्थितेः चित्रणम् हर्षचरितेः

हर्षचरिते बाणभट्टेन सामाजिकपरिस्थितेः उत्कृष्टं चित्रणं कृतम्, यत्र भारतीय समाजे सन्निविष्टाः प्रमुखाः धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक पक्षाः प्रकटिताः। काव्ये सम्राट् हर्षवर्धनस्य शासनकालस्य ऐतिहासिक संदर्भे सामाजिक व्यवहारः, जातिवादः, स्त्रीधर्मः, शूद्रवर्गः स्थितिः, एवं राजनैतिक व्यवस्थायाः विविध पहलुओं का प्रकाशनम् कृतम्। बाणभट्टे समाजे प्रचलितं आचारधर्म, आदर्श शासकधर्म, तथा नागरिक कर्तव्यम् चित्रयित्वा राजनैतिक तथा सामाजिक घटनानां प्रभावेण समाजस्य अन्तर्निहित संघर्षां प्रति चेतनासंवेदनशीलता विकसितुं प्रयासं कृतम्।⁷

वर्णव्यवस्थाः हर्षचरिते वर्णव्यवस्थायाः स्पष्ट चित्रणं कृतम्, यत्र बाणभट्टे समाजे जातिवादस्य प्रमुखतां वर्धितां च दर्शितम्। वर्णव्यवस्था भारतीय समाजे अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं संस्थानं आसीत्, यत्र चारि प्रमुखं वर्गाः - ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र दृष्टिपरिभाषिताः। प्रत्येकं वर्गं विशेषधर्म, कर्तव्यं च पालनं करोति, यः समाजे स्थिरता तथा संतुलनं स्थापयति। ब्राह्मणाः धार्मिक कर्तव्यानि, शिक्षा, तथा वेदज्ञानं साधयन्ति। क्षत्रियाः राज्यसंरक्षणं तथा युद्धकला शिक्षन्ति। वैश्याः व्यापारं तथा अर्थव्यवस्थायाः संरक्षकाः। शूद्राः श्रमकर्मणः समाजे भागं वहन्ति। तथापि, वर्णव्यवस्था कर्तव्यप्राप्ति तथा वर्गभेदस्य मापदण्डं निश्चितं कृतवती, यत्र अनेकानि अन्यायानि शोषणं च दृश्यते।

वर्णव्यवस्था का ऐतिहासिक और सामाजिक प्रभावः

वर्णव्यवस्था केवल एक शास्त्रीय व्यवस्था न होकर समाजे प्रत्येक अंगे गहरे प्रभावानां उत्पत्तिं कर्तुं सक्षम थी। बाणभट्टेन स्वकाव्ये वर्णव्यवस्थायाः सामाजिकराजनैतिक प्रभावान् बारीकीकृत्य चित्रितम्। एषा व्यवस्था जातीयभेदभावं च श्रेणीगतअसमानतां प्रेरयति, यस्मिन् समाजे प्रत्येकवर्गस्य अधिकारकर्तव्ये आधारितं निश्चितसंरचना उत्पद्यते। यद्यपि एषा व्यवस्था समाजे स्थिरतां संतुलनं च निर्माय स्थितं, तथापि एतत्समूहे उत्पन्नाः अन्यायः असमानता च बाणभट्टे प्रमुखतया चित्रिताः।

जातिवादः जातिवादः भारतीयसमाजे गहरे अस्तित्वे स्थितमस्ति, यत्र विभिन्नजातयः वर्गाः च परस्परं सामाजिकआर्थिकधार्मिक-दृष्टिकोनेः भिन्नाः सन्ति। बाणभट्टेन स्वकाव्ये जातिवादस्य प्रभावान् स्पष्टतया चित्रितम्। उदाहरणतया, समाजे उच्चजातिभ्यः विशेषसम्मानं च निम्नजातिभ्यः भेदभावः स्थितं दृष्टमस्ति। बाणभट्टेन एतां सामाजिकअसमानतां दर्शयित्वा समाजस्य प्रत्येकवर्गे स्थितिं च तेषां अधिकाराणां चर्चा कृतम्।⁸

स्त्रीधर्मः हर्षचरिते बाणभट्टेन स्त्रीधर्मस्य अत्यन्तं विस्तृतं गहनं च रूपेण चित्रणं कृतम्। स्त्रियाः सामाजिकपारिवारिककर्तव्यानि निरूपयित्वा, बाणभट्टेन तेषां सामाजिकस्थितिं च जीवनस्य विभिन्नपहलूनि परिभाषितानि। अस्मिन् समये समाजे स्त्रियां मुख्यतया गृहपरिवारकर्तव्यानि प्रति उत्तरदायिता आसन्। तेषां सामाजिकयोगदानं सीमितं आसीत्, यः कारणेण ताः समाजे उचितस्थानं सम्मानं च न प्राप्तवतीः।

शूद्रवर्गः स्थितिः शूद्रवर्गः भारतीयसमाजे जातिवादवर्गभेदस्य उत्पत्तिसंस्थानमस्ति। शूद्राः समाजे सर्वनिम्नस्थानं प्राप्ताः ये च अधिकतया श्रमिककार्येषु संलग्नाः आसन्। बाणभट्टेन शूद्रवर्गे सामाजिकस्थितिं उद्घाटयित्वा तेषां जीवनस्य कठिनाइः संघर्षाश्च चित्रिताः। शूद्राणां स्थितिमध्ये सुधारस्य आवश्यकतां च बाणभट्टेन तेषां अधिकाररक्षायाः आवश्यकता च रेखांकिता।

राजनैतिकवस्थाः हर्षचरिते बाणभट्टेन राजनैतिकवस्थायाः विविधपहलूनि गहनरूपेण वर्णितानि। सम्राट् हर्षवर्धनस्य प्रशासनिकनीतयः, राज्ये प्रति राज्ञः कर्तव्यं, जनतायाः प्रति शासकस्य दायित्वं बाणभट्टेन काव्ये महत्त्वपूर्णं भागं निबद्धानि। बाणभट्टेन काव्ये माध्यमेन स्पष्टं कृतम् यत् आदर्शशासकं धर्मेण न्यायेण सामाजिकसंतुलनेन च राज्ये समाजे च समृद्धिं निर्माणे आवश्यकं।⁹

समाजे संघर्षे चेतनायाः बाणभट्टेन स्वकाव्ये समाजे व्याप्तसंघर्षान् अपि उकेरितम्। विविधजातयः वर्गाः स्त्रीधर्मे विषयाः समाजे विभागं संघर्षं च सूचयन्ति। ततः सह, बाणभट्टेन राजनैतिकसामाजिकचेतनां जागृतमकर्तुम् प्रयासं कृतम्, यत्र समाजे गभीरसमस्यायाः समाधानस्य दिशा स्पष्टं भवेत्।

नारीणां सामाजिकस्थितिः

हर्षचरिते नारीणां सामाजिकस्थितेः संदर्भे विशेषेण विचारणं कृतम्। बाणभट्टेन नारीधर्म, स्त्रीसमानता, तथा समाजे स्त्रियाः स्थितिं च विशदं कृतम्। काव्ये स्त्रियां पतिव्रता, मातरं, तथा धर्मपत्नी रूपेण विशेषं स्थानं प्राप्ताः। तासां कर्तव्यं पतिसंरक्षणं, परिवारस्य पालनं च आसीत्। यद्यपि, स्त्रीः पुरुषेण तुलनायां अन्यायं, शोषणं च अपि भागिनी अस्ति, तथापि, उच्चवर्णेषु स्त्रियाः समाजे सम्मानिता आसीत्।

निम्नवर्णे स्त्रियाँ निर्धनता, असमानता, तथा शोषणं अनुभवमाना अस्ति। बाणभट्टे स्त्रियों के अधिकार, कर्तव्य, तथा समाजे स्थानस्य समीक्षां प्रस्तुत्य, यत्र स्त्रीधर्मेण केवलं स्त्रीं संकुचितं न कृत्वा, अपि तु समाजे निरंतरं स्थानं यथावत् प्रतिपादितं।

स्त्रीधर्मः बाणभट्टे हर्षचरिते स्त्रीधर्मे के प्रमुखतः विशेष स्थानं प्रतिपादितम्। अत्र स्त्री का कर्तव्य, उसका स्थान तथा उसकी परिधि समाजे भीतरे निर्धारिता। स्त्रीधर्मेण स्त्री का मुख्यकार्य पतिसंरक्षणं, परिवारपालनं, धर्मपत्नी रूपेण कर्तव्यपालनं अस्ति। पारिवारिक-संदर्भे, स्त्री का स्थान अत्यन्तं महत्वपूर्ण मान्यते। यद्यपि स्त्रियाँ पुरुषेण तुलनायां अधिकं पीडिताः, विशेषेण निम्नवर्णी स्त्रियाँ, या शोषणं, उत्पीडनं तथा आर्थिकअसमानतां अनुभवमाना, तथापि उच्चवर्णी स्त्रियाः समाजे सम्मानिता आसीत्।¹⁰

समानता एवं अधिकारः बाणभट्टे हर्षचरिते स्त्रियों के समानता और अधिकाराणां चर्चा अपि कृतम्। अत्र स्पष्टं कृतं यत् समाजे स्त्रियों को समान अधिकारं न प्राप्तानि, परन्तु तेषां योगदानं समाजे विभिन्नायामे नकार्यं नासीत्। बाणभट्टे दर्शयित्वा यथा स्त्रियाँ उच्चवर्णस्य वा निम्नवर्णस्य, तेषां स्थानं तेषां सामाजिकभूमिकायाः कर्तव्यस्य आधारेण निर्धार्यते।

शिक्षायाः स्वरूपम्:

हर्षचरिते शिक्षायाः स्वरूपेण बाणभट्टे प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतिं व्यक्तं कृतम्। काव्ये शिक्षा मुख्यतः धार्मिकाचार्याणां शिक्षायाः अन्तर्गतं आधारितं आसीत्, यत्र ब्राह्मणाः वेदज्ञानं, शास्त्रविधीनां अध्ययनं च उपनिषद्ग्रहणं करोतः। क्षत्रियाः युद्धकला, प्रशासनिक-कार्याणि च अधीतवन्तः। वैश्याः व्यापारस्य, कृषि तथा अर्थव्यवस्थायाः विवेचनं कर्तुम् अधीते। शूद्राः श्रमकर्मणं सामाजिकयथार्थं स्थापितं कर्तुं शिक्षायां भागं प्राप्नुवन्ति।¹¹

शिक्षायाः सामाजिक भूमिकाः हर्षचरिते शिक्षा केवलं बौद्धिक-ज्ञानस्य संकलनं रूपेण प्रस्तुतं न अस्ति, अपि तु एषा जीवनदृष्टि, आचारधर्म, तथा नैतिकमूल्यानि प्रवर्धयितुं कृतं दर्शितम्। बाणभट्टेण शिक्षायाः माध्यमेन समाजे एकता, समरसता, संतुलनं च स्थापयितुं महत्वपूर्ण साधनं रूपेण प्रस्तुतं कृतम्। प्रत्येकवर्गे स्वशिक्षायां समाजे प्रति स्वकर्तव्यं बोधयित्वा तस्याः अनुरूपं कार्यं कर्तव्यम्।

धार्मिकधारणाः

हर्षचरिते धार्मिकधारणाः विशेषेण महत्वपूर्ण स्थानं धत्ते। बाणभट्टे धर्मं केवलं आचारधर्मेण सीमितं न कृत्वा, अपि तु समाजे समग्रं जीवनप्रवाहं संस्कृतिं च प्रभावितं कृतम्। काव्ये धार्मिक आस्थायाः स्वरूपं, यज्ञकर्म, पूजा-प्रार्थना, तथा वेदविधानानि प्रदर्शितानि। हर्षवर्धनस्य शासनकाले धर्मपालनं अत्यन्तं महत्वपूर्ण आसीत्, यत्र

शास्त्रविधानानुसारं आचरणं, स्वधर्मे स्थितं तथा पवित्रतायाः पालनं अनिवार्यं आसीत्।

धर्मनिर्माणे पवित्रताः

हर्षचरिते धर्मनिर्माणे पवित्रतायाः महत्त्वं प्रमुखतया उल्लिखितम्। बाणभट्टेण स्पष्टं कृतं यत् धर्मः केवलं आचारधर्मे सीमितः न अस्ति, अपि तु समाजे जीवनस्य सर्वेङ्गेषु विद्यमानः अस्ति। यज्ञकर्म, पूजा, शास्त्रविधानं च केवलं धार्मिकजीवनस्य भागं न, अपि तु एते समाजस्य सामाजिकताने-बानेन दृढं कुर्वन्ति। धर्मपालनं केवलं व्यक्तेः न, अपि तु सम्पूर्णसामाजस्य आवश्यकं अस्ति, यत्किञ्चित् समाजे स्थिरतां समरसतां च प्रतिस्थापयेत्।¹²

सामाजिकसमरसता च लोककल्याणम्:

हर्षवर्धनस्य शासनकाले धार्मिकसामाजिकसमरसतायाः विशेष-रूपेण ध्यानं देयम्। काव्ये धर्मपालनसंबद्धं तानि प्रसृतानि यानि समाजे भाईचारे, शान्ति च लोककल्याणभावनां प्रसारयन्ति। बाणभट्टे धर्मराज्येण कल्पना कृतं यत्र धर्मः, न्यायः, सामूहिकभलायाः सिद्धान्तानां आधारेण समाजस्य संचालनं यथावत् अस्ति। धर्मेण समाजे स्थिरता च संतुलनं स्थापयितुं शक्यते।

आर्थिकजीवनम् :

हर्षचरिते आर्थिकजीवनस्य महत्वपूर्ण स्थानं स्पष्टं दर्शितं अस्ति। बाणभट्टे काव्ये हर्षवर्धनस्य शासनकालेन सम्बद्धं आर्थिकव्यवस्था, कृषि, वाणिज्य, तथा व्यापारिकक्रियाः विस्तृतं विवेचितानि। काव्ये कृषकाः कृषि द्वारा जीवनयापनं कर्तव्यम्, व्यापारीगणः व्यापारद्वारा धनसंचयं वर्धयन्ति, नगरवासी सर्वकार्यक्षेत्रे धनार्जनं कुर्वन्ति। हर्षवर्धनस्य शासनकाले सामाजिकसमृद्धेः हेतु समग्र आर्थिकनीति आवश्यकता प्रतीत होती थी।

प्राचीन भारते कृषिजीवनं अत्यधिकं महत्वपूर्ण आसीत्। कृषकाः केवलं जीवनयापनं न, अपि तु समाजे आवश्यकं स्थानं धर्तुं, तथा सामाजिक-आर्थिक समरसतां स्थापयितुं कार्यं कृतवन्तः। व्यापारीगणः व्यापारिकमार्गेण, शिल्पकारः हस्तकला द्वारा, वाणिज्ये, तथा शास्त्रकर्मणे लोककल्याणस्य च कार्येण महत्वपूर्ण योगदानं दत्तवन्तः।¹³ बाणभट्टे काव्ये राज्यव्यवस्थायाः सह आर्थिकजीवनस्य आपसी सम्बन्धं अभिव्यक्त्य अर्थव्यवस्थायाः प्रभावं समजायाः। राज्यव्यवस्था यदि सशक्ता आसीत्, तर्हि आर्थिकजीवने स्थिरता, न्यायः तथा संतुलनं स्थापितं कर्तुं शक्यं।

ग्रामीणक्षेत्रे कृषि मुख्यं व्यापारं आसीत्, यत्र जलवृद्धि, सिंचाय, तथा कृषेः विकासं अत्यन्तं आवश्यकं आसीत्। नगराणि व्यापारिकक्रियाः अधिकं परिलक्षितानि, यत्र व्यापारिकमार्गेण विस्तारः कृतः, तथा व्यापारिकसंघटनस्य योगदानं सामाजिक-आर्थिकजीवनं मध्ये महत्वपूर्ण आसीत्। काव्ये बाणभट्टे अस्य अर्थव्यवस्थायाः विविधप्रवृत्तीनां विस्तारपूर्वकं वर्णनं कृतं।

ग्रामनगरजीवनम् :

हर्षचरिते ग्रामनगरजीवनं भारतीयसमाजस्य महत्त्वपूर्णं पक्षं प्रतिपादितं अस्ति। बाणभट्टे काव्ये ग्रामनगरजीवनस्य विविधपहलूषु वर्णनं कृतं यः समाजे तेषां भिन्न-भिन्न रूपाणि प्रदर्शयति। ग्रामवासिनः कृषि, जलसंचय, तथा स्वावलम्बनशील जीवनशैलीं अनुयान्ति। नगरवासीगणः व्यवसायिककर्म, कला, साहित्य, वाणिज्य इत्यादिकर्मणां मध्ये व्यस्ताः सन्ति।¹⁴

ग्रामेषु प्रमुखतया कृषि, जलप्रबंधनं, सामूहिकजीवनशैली च विशेषं प्रकटितं अस्ति। ग्रामवासिनः प्राकृतिकसंसाधनसंरक्षणे स्वावलम्बन-शैलीं जीवनयापनं कुर्वन्ति। यत्र लोकाः सामाजिकसांस्कृतिक-जीवनस्य आदर्शेण निष्ठिताः सन्ति। नगराणि जीवनं अधिकं व्यवस्थितं तथा प्रौद्योगिकीप्राप्तं अस्ति, यत्र व्यापार, प्रशासनं, कला, साहित्य, धार्मिककर्मणि च निरन्तरं प्रवहन्ति। नगरवासी स्वकृत्येषु आर्थिकक्रियायां व्यस्ताः रहते अपि सांस्कृतिककार्येषु सक्रियाः सन्ति। बाणभट्टे ग्रामनगरजीवनस्य द्वन्द्वात्मकस्वरूपं प्रस्तुत्य दर्शयति यत् उभयोरधिकं विशेषत्वं समग्रसमाजविकासे सहायं कुर्वाणि। ग्रामनगरयोः मध्य सामञ्जस्येण समाजे समृद्धि उत्पन्ना भवति।

बाणभट्टस्य दृष्टिकोणः :

बाणभट्टस्य दृष्टिकोणं हर्षचरिते केवलं ऐतिहासिक-राजनीतिक दृष्टिकोणं न, अपि तु सामाजिकधार्मिक-सांस्कृतिकदृष्टिकोणानां मिश्रणं प्रदर्शयति। काव्ये बाणभट्टे राजा के कर्तव्यों के रूपेण आदर्शता की अवधारणा उन्नति कृतवती। राजा का प्रमुख कार्य प्रजा के कल्याणं कर्तुं, न्यायं स्थापयितुं, तथा धर्मं प्रति निष्ठां रक्षपजनउ आसीत्। ते मानयामासुः यत् शासनस्य धर्म, न्याय च सामाजिकसमरसतायाः संतुलनं अत्यन्तं आवश्यकं अस्ति, यत्तद् समाजे शांति-समृद्धि च साधयितुं शक्यते।¹⁵

बाणभट्टे हर्षवर्धनस्य शासनकाले आदर्शराज्यव्यवस्थायाः रूपं प्रस्तुतं कृतवती, यत्र राजा धर्मराजनैतिके च कर्तव्यानां समानरूपेण पालनं यथासम्भवं कर्तव्यं। ते विश्वासन्ति यत् केवलं एषा संतुलनं समाजे विकसनं समृद्धिं च संस्थापयितुम् अर्हति। राजा-प्रजा-सम्बन्धे सामंजस्यः कस्याचित् सामाजिकशांति-समृद्धिप्राप्तये अनिवार्यः। बाणभट्टे अनुसारं, राजा का कर्तव्यं न केवलं धार्मिककार्ये भागं गच्छेत्, अपि तु प्रजा के भले और न्याय के पालन में सक्रियतया सहयोगं कर्तव्यं।

समीक्षात्मक विचारः :

हर्षचरिते समीक्षात्मकविचारे बाणभट्टे काव्यं विभिन्नदृष्टिकोणैः अवलोकयितुं शक्यते। एषा काव्यं केवलं ऐतिहासिकघटनाओं का विवरणं न, अपि तु समाज, धर्म, राजनीति च सांस्कृतिक आदर्शास्य विस्तृतचित्रणं करोति। बाणभट्टे काव्ये राजा के आदर्शरूपं

प्रस्तुतयामास, यत्र धर्म, न्यायं च प्रजा के कल्याणं सर्वात्मता प्राथमिकता दी गई। ते मानयन्ति यत् धर्म न्यायं च पालनं समाजे स्थिरतां समृद्धिं च ददाति, च यः समाजस्य प्रत्येकं सदस्यं स्वकर्तव्यं पालनीयं अस्ति।¹⁶

समीक्षात्मकदृष्टिकोणात्, एषा आदर्शचित्रणं वास्तविकतया किञ्चित् भिन्नं होति। काव्ये समाजे विविधवर्गस्य स्थिति का चित्रणं कृतं, किन्तु बाणभट्टे सामाजिकविषमता वा अन्यायपूर्णव्यवस्थायाः आलोचनां कमं कृतवती। उदाहरणार्थ, काव्ये वर्णव्यवस्थायाः संकेतं दृष्टं, किन्तु तस्य पर आलोचनां न कृतवती। यद्यपि वास्तविकसमाजे एषां आदर्शानां कार्यान्वयनं कथं सफलतया कर्तुं शक्यते, एषा विचारणीयः प्रश्नः अस्ति।

अतिरिक्तं, बाणभट्टे स्वकाव्ये राजा के आदर्शरूपं प्रस्तुतं कृतवती, यः केवलं काव्ये स्तरपरं श्रेष्ठतायाः कल्पना, यद्यपि वास्तविकजीवने राजनीति शासनव्यवस्था च सामाजिकविषमतायाः जटिलतां समागच्छन्ति। अत्र, काव्ये आदर्शवादी दृष्टिकोणः समाजे वास्तविकता से किञ्चित् भिन्नः अस्ति, यः विचारणायाः तथा आलोचनायाः दायरेण स्थितम् अस्ति।

निष्कर्षः:

काव्यशास्त्रे बाणभट्टे कृतं हर्षचरित एकं अद्वितीयं साहित्यिक रचनाम् अस्ति, यत्र ऐतिहासिक, राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक दृष्टिकोणानां समन्वयः दृष्टिगोचरं अस्ति। बाणभट्टे ने हर्षवर्धनस्य शासनकालेन युगस्य एकां आदर्श छविं प्रस्तुतं कृतम्, यत्र राज्यव्यवस्था, न्यायं च धर्मं च अनुपालनं समाजस्य समृद्धयै अत्यन्तं आवश्यकं आसीत्। काव्ये ग्रामनगरजीवनस्य यथार्थचित्रणं, कृषि-आर्थव्यवस्था, वाणिज्यं च राज्यसंचालनस्य विविधपहलूनां विस्तृतविवेचनं कृतम्।¹⁷

बाणभट्टे कृतं हर्षचरित एकं अद्वितीयं साहित्यिक रचनाम् अस्ति, यत्र ऐतिहासिक, राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक दृष्टिकोणानां समन्वयः दृष्टिगोचरः। बाणभट्टे हर्षवर्धनस्य शासनकालस्य युगस्य आदर्शचित्रं प्रस्तुतं कृतम्, यत्र राज्यव्यवस्था, न्यायः, धर्मस्य पालनं समाजस्य समृद्धये आवश्यकं अस्ति। काव्ये ग्रामनगरजीवनस्य यथार्थचित्रणं, कृषि अर्थव्यवस्था, वाणिज्यं, तथा राज्यसंचालनस्य विविधं पहलूः विस्तृतं विवेचितमस्ति।

यद्यपि समीक्षात्मकदृष्ट्या काव्ये केषाञ्चित् सामाजिक असमानताः तथा वास्तविक समस्याः न उल्लिखिताः, याः समाजे वास्तवि विद्यमानाः। बाणभट्टे काव्ये शासनधर्मन्यायदृष्टेः आदर्शचित्रणं कृतम्,

परं तत्र वर्गीय असमानताः, सामाजिक विषमताः च अन्यायपूर्ण-व्यवस्थायाः विषये न किञ्चिद् आलोचनां कृतम्। काव्ये आदर्शयुक्तानि उत्कृष्टदृष्टिकोणानि प्रस्तुतानि, तथापि वास्तविकसमाजे तेषां आदर्शनां कार्यान्वयनं निस्संदेहं जटिलतासहितं समस्यायुक्तं च अस्ति, याः काव्ये न दृश्यन्ते।

अतः हर्षचरितं केवलं ऐतिहासिकघटनायाः विवरणं दत्तम्, अपि तु समाजे विभिन्नपहलूषु, धर्मे, न्याये च कर्तव्येभ्यः मध्ये संतुलनं स्थापयितुम् आदर्शं प्रस्तुतं कृतम्। बाणभट्टेः काव्यं साहित्यदृष्ट्या अत्यन्तमहत्त्वपूर्णं अस्ति, एवं एषा काव्यशास्त्रस्य महत्त्वपूर्णं योगदानं इदानीं मान्यते। काव्ये प्रस्तुतानि आदर्शानि माध्यमेन समाजे शान्ति, समृद्धि च सामंजस्ये च सिद्धान्तानि पालनं सम्भवमात्रं जातम्, एवं अत्र बाणभट्टेः काव्यं भारतीयसाहित्ये उत्कृष्टैः उदाहरणेभ्यः एकं अस्ति।

संदर्भसूचि:

- सूर्यनारायण, टी. वी. (2005). भारतस्य ऐतिहासिक साहित्यस्य अध्ययनम्. भारतवर्धन पुस्तकालय।
- भट्ट, बी. (1990). हर्षचरिते: बाणभट्टे कृतं ऐतिहासिक आस्थायां दृष्टि (प्रथम संस्करण). संस्कृत विश्वविद्यालय प्रकाशन।
- शर्मा, एस. के. (2012). हर्षवर्धनस्य शासनकालीन सामाजिक-स्थिति: एक विशेष अध्ययन. भारतीय संस्कृत समाज।
- बोस, आर. (1998). प्राचीन भारतीय काव्यशास्त्रम्. भारतीय विद्यापीठ प्रकाशन।
- चक्रवर्ती, ए. (2007). सांस्कृतिक राजनीति और धर्म: बाणभट्टे कृत हर्षचरिते एक दृष्टिकोण. संस्कृत सृजन।
- रेड्डी, पी. (2010). वर्णव्यवस्था और जातिवाद: हर्षचरिते एक विशेष अध्ययन. भारतीय सांस्कृतिक समीक्षक।
- जोशी, एम. (2015). धार्मिक तथा सामाजिक जीवन: बाणभट्टे के दृष्टिकोण में. संस्कृत संस्कृति अध्ययन।
- मिश्र, आर. (2018). हर्षवर्धन के समय की सामाजिक-आर्थिक व्यवस्था: हर्षचरिते एक विश्लेषण. भारतीय साहित्य संस्थान।
- पटेल, आर. (2011). हर्षचरिते में बाणभट्टे का राजनीतिक दृष्टिकोण. संस्कृत विमर्श।
- देसाई, एल. (2009). हर्षवर्धन के शासनकाल का सांस्कृतिक और धार्मिक अध्ययन. भारतीय संस्कृति परिषद।

संदर्भ ग्रन्थ :

- 1 पाठक, मनीष. (2018). संस्कृत साहित्य में समाज और संस्कृति. पटना: प्रज्ञा पब्लिकेशन।
- 2 चतुर्वेदी, रामनरेश. (1975). भारतीय इतिहास में हर्षवर्धन का स्थान. वाराणसी: गंगापुत्र प्रकाशन।
- 3 जोशी, हरिशंकर. (2001). संस्कृत गद्य साहित्य का इतिहास. जयपुर: राजस्थानी ग्रंथागार।
- 4 बाणभट्ट. (7वीं शताब्दी). हर्षचरित (डॉ. द्वारिकाप्रसाद शास्त्री, सम्पा.). वाराणसी: चौखम्भा।

- 5 मिश्र, हरिकान्त. (2008). हर्षचरित: एक सामाजिक अध्ययन. इलाहाबाद: साहित्य संस्थान।
- 6 वाजपेयी, चंद्रकांत. (2003). संस्कृत साहित्य में सामाजिक चेतना. इलाहाबाद: आनंद प्रकाशन।
- 7 त्रिपाठी, रामशरण. (2012). प्राचीन भारत का सामाजिक इतिहास. वाराणसी: गंगा प्रकाशन।
- 8 त्रिवेदी, सुरेन्द्र. (2004). हर्षचरित: साहित्यिक एवं सांस्कृतिक अध्ययन. दिल्ली: ज्ञानगंगा पब्लिशर्स।
- 9 पांडेय, रामचंद्र. (2005). संस्कृत साहित्य और समाज. दिल्ली: आर्य बुक डिपो।
- 10 सिंह, उमा. (2009). भारत का सांस्कृतिक इतिहास. दिल्ली: प्रभात प्रकाशन।
- 11 जोशी, हरिशंकर. (2001). संस्कृत गद्य साहित्य का इतिहास।
- 12 पाठक, लक्ष्मीकांत. (1998). भारतीय संस्कृति और संस्कृत साहित्य. प्रयाग: भारती प्रेस।
- 13 झा, दिनेश्वर. (2010). प्राचीन भारत में समाज और संस्कृति. दिल्ली: भारतीय विद्या संस्थान।
- 14 चतुर्वेदी, रामनरेश. (1975). भारतीय इतिहास में हर्षवर्धन का स्थान।
- 15 मिश्र, हरिकान्त. (2008). हर्षचरित: एक सामाजिक अध्ययन।
- 16 पाठक, मनीष. (2018). संस्कृत साहित्य में समाज और संस्कृति।
- 17 झा, दिनेश्वर. (2010). प्राचीन भारत में समाज और संस्कृति।